

Levensontwerpen van jonge vrouwen en mannen

Resultaten uit een intergenerationeel vergelijkend onderzoek

Els Peters en Manuela du Bois-Reymond*

Summary

Life-plans of young women and men. An intergenerational study

In this article we compare the life-plans of Dutch young women and men aged 16-19 years with those of their mothers. We want to know what ideas young people have concerning paid work and partnership/family: are those ideas still in accordance with a standardbiographically organized life-course? And: to what extent is social class still a factor of major importance in structuring the life-course? The same questions are put for women who were young in the fifties. Data are used from a longitudinal research study – Youth and work – which is conducted at the University of Leiden/section Youth Studies. We found that modern girls anticipate much more on a work career than their mothers did. The two-fase-model (stop with work when first child is born), for the generation of the mothers the dominant model, is not popular anymore for their daughters. Yet social class still plays an important role in the life-plans of girls: significantly more girls from the upper classes choose for a combination of work and motherhood. This is not so with young men: their life-plans are still more in accordance with the standard biography, regardless of social class.

1. Inleiding

Nog enkele decennia geleden was de maatschappelijke verwachting dat vrouwen na een korte beroepsperiode zouden gaan trouwen om vervolgens hun taken als moeder en huisvrouw op zich te nemen, terwijl mannen het kostwinner-

* De auteurs zijn werkzaam bij de Rijksuniversiteit Leiden, Sectie Jongerenstudie en Jeugd beleid en maken deel uit van de projectgroep 'Jongeren, ouders en arbeid'. Tot de groep behoren verder: H. Guit, J. Ravesloot, E. van Rooijen, A. den Toom, F. Meijers en H. van Houten (Delphi-consult: methodologische ondersteuning) behoorden tot 1 april 1990 tot de projectgroep.

schap zouden vervullen. Deze seksspecifieke standaardlevensloop was de maatschappelijke norm evenals de subjectieve werkelijkheid voor de meeste vrouwen en mannen en bepaalde dienovereenkomstig de socialisatietrajecten van meisjes en jongens.¹ Onder invloed van veranderingen op het economisch, sociaal-cultureel en politieke vlak, die eind jaren vijftig en met name tijdens de jaren zestig doorzetten, begint dit maatschappelijk verwachtingspatroon te veranderen.² Collectieve en individuele voorstellingen van het verloop van een vrouwen- en mannenleven worden minder eenduidig bepaald door geslacht, milieu, religie of andere ideologieën. In de jaren tachtig is al veel minder sprake van een eenduidig en vanzelfsprekend traject naar een vormgeving van volwassenheid.³ Jonge vrouwen én mannen worden met een veelheid van keuzen geconfronteerd om hun leven in te vullen; de pluriformiteit van leef- en relatievormen neemt toe (Van Leeuwen, 1987). Deze historisch-maatschappelijke verandering wordt aangeduid met de overgang van een standaardlevensloop naar een keuzebiografie (Saraceno, 1989; Hagestad, 1989; Fuchs, 1989).

Er is in Nederland tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar deze overgang van standaardlevensloop naar keuzebiografie (Peters & Meijers, 1988). In hoeverre is er in de jaren veertig en vijftig sprake van een sekse-specifieke standaardlevensloop, als maatschappelijke werkelijkheid en als maatschappelijke norm? En spelen in de jaren tachtig klasse en sekse een ondergeschikte rol in de vormgeving van de levensloop? De laatste jaren zijn er in Nederland en in het buitenland wel een reeks studies verschenen die de aandacht vestigen op de keuzeprocessen van meisjes aangaande beroep en kinderen en de problemen die zij daarbij ondervinden (Griffin, 1985; Naber, 1989; Offers & Jorna, 1990; Peetsma, 1990; du Bois-Reymond & Oechsle, 1990). Veel minder aandacht wordt in dit opzicht besteed aan jongens (Meijers & Peters, 1987; Didde, 1988).

Alhoewel het zeer belangrijk is meisjesonderzoek te verrichten, bestaat het gevaar dat meisjes als groep geproblematiseerd worden. De conclusie zou kunnen zijn dat het veeleer de levensloop van meisjes en vrouwen is die gemoderniseerd dient te worden en niet zozeer die van jongens en mannen. Dit is zeker geen juiste voorstelling van zaken: als de traditionele sekse-specifieke arbeidsdeling ter discussie staat – en dat doet zij – dan heeft dat repercussies op de levensloop van jonge vrouwen én mannen.

In dit artikel concentreren we ons op de volgende vragen:

1. Welke wensen hebben jonge vrouwen en mannen in de tachtiger jaren over beroepsarbeid en relatie- en gezinsvorming? Verliest de sekse-specifieke standaardlevensloop aan kracht? In welke mate beïnvloedt sociaal milieu de keuzen van jonge vrouwen en mannen?
2. Welke wensen koesterden jonge vrouwen in de jaren vijftig? Oriënteerden

zij zich op de sekse-specifieke standaardlevensloop? Welke rol speelde toen het milieu van herkomst?

Deze vragen worden beantwoord op basis van data die zijn verzameld in het project 'Jongeren, ouders en arbeid'. Dit is een longitudinaal en intergeneratie- neel vergelijkend onderzoek waar de overgang van jeugd naar volwassenheid centraal staat.⁴ Wij baseren ons in dit artikel voornamelijk op data die in de eerste interviewronde met de jongeren (zie Meijers red., 1989) en hun moeders zijn verzameld (Peters, 1989; 1990).

Gedurende een periode van drie jaar worden 120 jonge vrouwen en mannen, afkomstig uit verschillende sociale milieus, jaarlijks geïnterviewd, beginnend op het tijdstip dat zij het voortgezet onderwijs verlieten. In 1988, de start van het onderzoek, waren de jongeren in de leeftijd van 16 tot 20 jaar en stonden op dat moment voor hun eindexamen.⁵

Met behulp van biografische interviews worden veranderingen in keuzen betreffende opleiding, beroepsarbeid, relatie- en gezinsvorming in kaart gebracht.⁶ Het onderzoek moet uiteindelijk antwoord geven op de vraag hoe jongeren in de tachtiger en negentiger jaren de overgang naar volwassenheid beleven en vormgeven, welke betekenis zij verlenen aan arbeid, relatie- en gezinsvorming en welke handelingsstrategieën zij met betrekking tot deze levensterreinen ontwikkelen. Daarnaast moet duidelijk worden welke rol pers, ouders en professionele pedagogen, zoals leraren, dekanen, beroepsvoorlichters, en anderen in dit keuzeproces spelen.

In dezelfde onderzoeksperiode worden zestig moeders en zestig vaders twee maal geïnterviewd.⁷ Het doel van deze interviews is tweeledig. In de eerste plaats willen we inzicht krijgen in de begeleiding die ouders kunnen en willen geven aan hun kinderen (onze jongeren). Op welke wijze ondersteunen zij hen in hun keuzeprocessen, met welke problemen voelen zij zich als ouders geconfronteerd en hoe lossen zij deze problemen op? In de tweede plaats worden zij ondervraagd als 'toenmalige jongeren' om zodoende vergelijkingsdata te creëren van een generatie jongeren uit de jaren vijftig en zestig.⁸ Welke levensontwerpen hadden jonge vrouwen en mannen toen? Was er inderdaad sprake van een sekse-specifieke standaardlevensloop? En is er bij hedendaagse jongeren sprake van een keuzebiografie?⁹

2. Toekomstwensen van jongeren in de jaren tachtig

2.1. Beroepswensen

De laatste decennia zijn de school- en opleidingstrajecten van jongeren steeds

langer geworden (Ministerie van O & W, 1989; Dronkers, 1989). Met het uitstel van de intrede op de arbeidsmarkt neemt de tijd die jongens en meisjes hebben om over hun toekomstig beroep na te denken toe. Zij hebben niet alleen meer tijd om te kiezen, ook de keuzemogelijkheden zijn in vergelijking met vroeger toegenomen, zowel objectief door kwalificatie- en beroependifferentiatie, als subjectief door gestegen opleidingsniveau's en toenemende kansen-gelijkheid. Tegelijkertijd is de aansluiting tussen het onderwijs en de arbeidsmarkt gecompliceerder geworden: diploma's devalueren of nemen juist in waarde toe, nieuwe opleidingen doen hun intrede en nieuwe overstapmogelijkheden van lage naar hogere opleidingsniveau's worden in het onderwijs geïntroduceerd. En op de achtergrond speelt de dreiging van (jeugd)werkloosheid (SCP, 1985; 1988).

Dit alles maakt het kiezen voor een toekomstig beroep ingewikkelder en onoverzichtelijker. Zowel jongeren als hun ouders hebben steeds meer ondersteuning en begeleiding nodig in dit keuzeproces. Beroepentests en beroepenoriëntatie moeten het keuzeproces in juiste banen leiden. Dit blijkt echter niet zonder meer het geval te zijn.

We hebben aan de jongeren gevraagd wat zij van de begeleiding op school vinden met betrekking tot opleidings- en beroepskeuzen. De meerderheid van alle jongeren zegt dat ze niets aan dit vak hebben gehad (ruim tweederde). Het oordeel van meisjes is veel vaker negatief dan dat van jongens. Het lijkt erop dat beroepentests en beroepenoriëntatie meisjes nog steeds niet op het spoor zetten van niet sekse-specifieke beroepskeuzen. Nog steeds kiest de helft van de meisjes een typisch vrouwelijk beroep en zegt slechts 20% van hen nut van de verstrekte informatie te hebben gehad. Geen enkele keer gaf een respondent te kennen dat binnen het onderdeel beroepenoriëntatie, het 'combinatie-probleem' aan de orde werd gesteld. Decanen lijken zich, althans in de perceptie van onze jongeren, niet bezig te houden met de problemen die jonge vrouwen ondervinden als zij een beroepsloopbaan plannen en eventueel in de toekomst aan moederschap denken.

Het oordeel van de jongens is aanmerkelijk positiever. Zij zeggen significant vaker dan meisjes dat de beroepenoriëntatie hen een beter zicht heeft gegeven op de verschillende beroepsvelden en/of vervolgopleidingen (3 op 1). Vooral jongens uit de middenmilieus zijn deze mening toegedaan. Bezien we de beroepswensen van de jongens dan blijken zij er nog vaker dan meisjes een sekse-specifieke beroepswens op na te houden (tweederde).

Vooruitlopend op de resultaten uit de tweede interviewronde kunnen we vaststellen dat jongeren zich meer door ouders, broers, zussen of andere familieleden, of door vrienden en kennissen laten beïnvloeden bij hun studie- en beroepskeuze dan door formele instanties.¹⁰

Biografisch onderzoek naar de betekenis van arbeid in het kader van de levensontwerpen van jongeren laat zien dat het verschijnsel van sekse- en overigens ook milieuspecifieke beroepskeuzen niet slechts één van juiste of ontbrekende informatie is, maar deel uitmaakt van een breder toekomstperspectief. Dat blijkt wanneer we kijken naar de voorstellingen die jongeren hebben over beroepsarbeid en over de combinatie van een baan en ouderschap.

2.2. Voorstellingen over beroepsarbeid

Recentelijk zijn meerdere jeugdstudies verschenen waaruit bleek dat de meeste jongeren zich op een volwassenenbestaan instellen dat min of meer berust op 'burgerlijke waarden': de gemiddelde jongere wil werken, is redelijk optimistisch dat haar of hem dat lukt en wil een vaste relatie en later een gezin stichten (NOJ, 1989; Jeugd, 1989; Van der Linden & Dijkman, 1989). Voor zover het hier gaat om resultaten uit enquêtes, kan dit beeld niet verder genuanceerd worden en blijft het dus aan de oppervlakte. Het is echter een vertrokken beeld: impliciet dan wel expliciet wordt gepolemiseerd tegen het contrabeeld van een opstandige jeugd, van een moderne en alternatieve jeugd. Veel belangrijker dan het vaststellen van het aantal jongeren dat op een bepaald moment burgerlijke of maatschappijkritische waarden hanteert (Sikkema, 1988; kritisch Jansen, 1990), is inzicht krijgen in de inhoudelijke voorstellingen van jongeren over het beroeps- en privéleven en vooral hoe deze zich in de loop van een aantal jaren ontwikkelen.

Arbeid hoort bij het leven – maar het hoort heel beslist bij volwassenheid en niet bij de jeugdfase. Volwassen zijn wordt door jongeren, onafhankelijk van milieu en sekse, verbonden met plicht, verantwoordelijkheidsbesef, met regulier werk en met een levensgevoel van: stilstand. Daarentegen wordt jongere zijn geassocieerd met lol maken, met ongebondenheid en het (nog) vrij zijn van plichten. Dat betekent niet dat jongeren niet volwassen willen worden. Slechts enkele jongens en meisjes, voornamelijk afkomstig uit de hogere milieus, geven te kennen dat zij ervoor schromen om definitieve besluiten te nemen die te maken hebben met het overnemen van de rol van volwassene.¹¹

Over de betekenis van arbeid voor het eigen leven bestaat bij de jongeren geen enkele twijfel, zij willen allen werken. De meeste jongeren zijn ook realistisch genoeg om te anticiperen op een 'wispelturige' arbeidsmarkt die de realisatie van de oorspronkelijke beroepswens misschien bemoeilijkt. Met name jongeren uit de lagere milieus stellen zich flexibel op: haast 80% sluit – al aan het begin van de beroepsloopbaan – een beroep met een lagere status niet uit. Alhoewel in iets mindere mate, zijn ook jongeren uit de midden en hogere milieus zeer flexibel: respectievelijk tweederde en de helft van deze jongeren slui-

ten een beroep op een lager niveau niet uit. Dit alles geldt weer in veel sterkere mate voor meisjes: zij sluiten een lager beroep nog minder uit dan jongens. Dit is een eerste aanwijzing voor de andere betekenis van arbeid in het levensontwerp van meisjes.

Dat de meeste jongeren bereid zijn zich – indien noodzakelijk – aan de vraag op de arbeidsmarkt aan te passen en hun beroepswensen bij te stellen, neemt niet weg dat een meerderheid van de jongeren duidelijke wensen heeft wat een baan hen, naast geld, moet bieden. Haast 60% van de jongens en 80% van de meisjes vindt ‘communicatie’ in het werk (zeer) belangrijk.

Pim (nr. 99/I/Jo) hoort bij de groep jongens die de immateriële aspecten van werk belangrijker vindt dan geld alleen. Het belangrijkste is: ‘of ik het leuk vind en de tweede plaats: de beloning.’ Werk moet ‘variatie’ bieden en ‘voldoening’ geven. Hij wil met werk ‘experimenteren en om de zoveel tijd aan iets nieuws beginnen.’

Jongens vinden materiële aspecten belangrijker dan meisjes. Dat is reeds een aanwijzing voor het ‘minder kostwinner- en carrièrerichte’ levensperspectief van meisjes. Een bevinding die bevestigd wordt door een andere vergelijking. Jongens vinden met betrekking tot hun toekomstige baan aspecten als ‘maatschappelijke status’ en ‘leiding geven’ (veel) belangrijker dan meisjes.

Werk, dat is voor Jolande (nr. 45/I/Jo) aan het eind van haar havo-schoolloopbaan; ‘Geld verdienen, leuke sfeer, leuke baan, vind ik heel belangrijk, de mensen, het werk op zich ... (belangrijker dan geld).’ Haar ouders willen dat zij een goede baan krijgt: ‘Mijn moeder ziet dan nog dat ik een baan moet kiezen die ik leuk vind en mijn vader vindt dat ik een baan moet kiezen wat zoveel mogelijk geld oplevert en daar heb ik dus zo de pest over in. (...) Als ik zelf volwassen ben, dan kom je straks ook op een punt dat je iets gaat doen wat je niet zo leuk vindt, maar waar je veel geld mee kan verdienen en dat – daar probeer ik zoveel mogelijk onderuit te komen.’

De notie, zowel door meisjes als jongens verwoord, dat werk vooral ook immateriële behoeften aan communicatie, voldoening en plezier moet bevredigen, wijst misschien op een nieuwe tendens in de moderne jeugdbiografie: dat is dat jongeren het beroepsleven niet principieel (willen) scheiden van het privé- en vrijetijdsleven. Het leven is bedoeld om leuk te zijn. Leuk is in het taalgebruik van jongeren een holistische categorie: ‘het’ (alles) moet ‘leuk’ zijn. Deze behoefte om het leven leuk te vinden, om ‘relaxed’ en met niet al te veel stress iets te bereiken of zelf baas te zijn over de eigen tijd wordt reeds op school gearticuleerd: de meeste leerlingen gaan een groot deel van hun leven zonder tegenzin naar school, velen zelfs met plezier (Van der Linden & Dijk-

man, 1989). Niet omdat zij leren en presteren zo belangrijk vinden, maar omdat de moderne school hen de mogelijkheid biedt om hun peergroep-leven ook en juist op school vorm te geven (De Waal, 1989).

Deze houding van 'het moet leuk zijn' bepaalt ook de voorstellingen van jongeren over beroepsarbeid en privéleven. Vandaar de hausse van beroepswensen in de sectoren van mode, muziek, grafiek, toerisme, de eigen winkel/boutique, etc. Allemaal beroepen die een vervagen van de grens tussen de werk- en privé-sfeer beloven en allemaal beroepen die afwisseling en spanning lijken te garanderen.

2.3. De combinatie van beroepsarbeid en ouderschap

Toch bestaan er nog wel degelijk grote verschillen tussen meisjes en jongens wat betreft de voorstellingen die zij hebben over het beroeps- en privéleven. Dit blijkt als we kijken naar hoe de jongeren op de lange termijn beroepsarbeid denken te combineren met ouderschap.

Tabel 1. Het door respondent gehanteerd model ten aanzien van de combinatie beroepsarbeid en ouderschap, onderscheiden naar geslacht, in procenten (N=120)

	Jongens	Meisjes	Totaal
Full-time baan; vrijwillige kinderloosheid	6	9	8
Part-time baan; vrijwillige kinderloosheid	2	3	2
Full-time baan, naast kinderen	74	8	38
Part-time baan, naast kinderen	4	30	18
Tweefasen-model*	–	27	15
Driefasen-model*	–	14	8
Ik weet het nog niet	9	9	9
Niet aangegeven	5	–	2
Totaal**	54	66	120

* (zie voor specificatie van de modellen noot 12)

** (zie voor een toelichting op verdeling van jongens en meisjes noot 13)

Meer dan de helft van de meisjes, zo blijkt uit tabel 1, wil op een of andere manier beroepsarbeid met moederschap combineren. De meeste meisjes stellen zich voor dat zij part-time gaan werken op het moment dat er kinderen komen. Ook van de meisjes die kiezen voor het driefasenmodel is het moederschap een keerpunt: zij willen dan namelijk hun baan opzeggen en zich voor een aantal jaren volledig wijden aan het moederschap – in de meeste gevallen betreft dat de kleuter- en lagere schoolperiode – om vervolgens weer part-time (en in mindere mate full-time) te gaan werken. Deze meisjes zijn vaker afkomstig uit de lagere en middenmilieus.

Een vijfde van de meisjes, afkomstig uit de hogere milieus, geeft voorrang aan de beroepsloopbaan: hetzij doordat zij full-time willen blijven werken ook als er kinderen komen, hetzij door af te zien van kinderen en zich te richten op de full-time of part-time beroepsloopbaan. Wat sterk opvalt is het vrij grote aantal meisjes, voornamelijk uit de lagere en middenmilieus, dat zich nog richt op de standaardlevensloop: iets meer dan een kwart van de meisjes stelt zich voor full-time te werken tot het moment dat er kinderen komen om vervolgens voorgoed uit de arbeidsmarkt te treden en zich voor de rest van het leven toe te leggen op het moederschap (tweefasenmodel). En dit ondanks campagnes als 'Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid' of 'Een Leidse meid kiest voor zelfstandigheid' of 'Kies exact'!

Kijken we naar de keuzen van de jongens dan blijken ook zij werk en vaderschap te willen combineren, echter op de traditionele manier: bijna driekwart van de jongens (onafhankelijk van milieu!) kiest voor een full-time baan en staat (voorlopig) op het standpunt dat de opvoeding en verzorging van de kinderen grotendeels de zorg van de partner is. Slechts enkele jongens kiezen voor een part-time baan en gedeeld ouderschap. Net als de meisjes die voor een modern levensontwerp kiezen (een beroeps carrière of een baan náást kinderen), behoren deze jongens tot de hogere milieus.

Het feit dat (nog steeds) de meeste meisjes géén doorlopende full-time beroepsloopbaan ambiëren maar zich voorstellen om meerdere jaren, ja zelfs misschien het grootste gedeelte van hun leven als volwassene (mede) afhankelijk te zijn van het inkomen van hun partner en te zorgen voor de kinderen en het huishouden, is voor een deel zeker te verklaren met het doorwerken van de 'oude' standaardlevensloop. Maar voor een deel ook niet: bijna geen enkel meisje wil wat de beroepsloopbaan betreft een leven zoals haar moeder leiden. Dat betekent: meisjes weten dat zij een goede opleiding moeten volgen en willen dat ook. Zij verwachten, net als de jongens, dat deze opleiding toegang geeft tot een gewenst beroep. Net of zelfs sterker dan jongens houden zij er rekening mee dat dat niet helemaal lukt. Aan het eind van het voortgezet onderwijs maken zij zich daar echter nog niet al te druk om. Werken is belangrijk maar toch ook niet alles in het leven. Een oplossing zal terzijnertijd gevonden worden.

Truus (nr.5/1/Jo): 'Ik wil eerst een paar jaar werken en dan zie ik wel. Als ik dan een jongen tegen het lijf loop, dan kan je altijd nog samen (iets doen) ... maar werken wil ik wel eerst.' Werk is voor haar 'gezelligheid ... Ik hoef niet eens zoveel geld te krijgen, als het maar gezellig is ... dat is wel het belangrijkste.' Zou zij haar beroep (wijkverpleegster) haar hele leven willen uitoefenen? Op zich wel, maar ze zou toch voor de zekerheid nog een cursus willen volgen, 'echt iets dat heel anders is ... dat je toch als je

er geen zin meer in hebt en je kan in dat andere ook werk vinden, dan kan je toch even overstappen ...'. Zij wil een full-time baan totdat ze iemand tegenkomt waarmee ze samen wil wonen of trouwen. 'Als we dan kinderen krijgen moet je toch je baan laten vallen.' Wanneer de kinderen groter zijn zou ze part-time gaan werken. Truus wil beslist niet zo leven als haar moeder – 'veel te veel narigheid' (zij doelt hier onder andere op scheiding, maar ook op het feit dat haar moeder altijd voor anderen klaar stond en nooit voor zich zelf kon zorgen en opkomen).

Een heel complex van motieven en anticipaties speelt in het levensontwerp van dit meisje een rol. De standaardlevensloop is voor haar voor een deel nog een (mogelijk) richtsnoer. Een tijd lang zou zij haar baan laten schieten om voor de kinderen te zorgen, maar als die groter zijn zou ze toch weer willen werken. Echter niet meer full-time maar part-time. Truus zet meerdere trajecten uit om haar privéleven met haar beroepsleven te combineren: samenwonen en/of trouwen als ze de juiste tegenkomt; een carrière in de wijkverpleging, maar misschien ook in iets anders; en geen dramatische keuze tussen kinderen en beroep maar een tijdelijk voorrang geven aan kinderen en dan weer een baan zoeken – ook al is werk niet alles.

Voor haast alle meisjes geldt dat zij op dit moment in hun leven nog geen scherpe keuze-conflicten voorzien tussen een baan en kinderen. Wel is het zo dat zij, in tegenstelling tot de jongens, kinderen nu al in hun levensopzet 'inkaderen'. Slechts een kleine minderheid denkt nu dat zij in de toekomst géén kinderen wil.

Jongens, zeker nu ze nog (net) op school zitten, 'kiezen' eenduidig voor de traditionele rol van kostwinner. Tegelijkertijd geven alle jongens aan dat zij op de hoogte zijn van 'de emancipatie van vrouwen'. Op dit moment echter voorzien zij nog geen problemen, in ieder geval gaan ze zich daar nu nog geen zorgen over maken. Het feit dat zij nu op de traditionele mannenrol anticiperen, wil echter niet zeggen dat ze daar in de toekomst aan vast zullen (kunnen!) houden.

'Als ik moet werken, mag (sic) zij ook werken. Niet thuis blijven, gewoon ook werken.' Als de toekomstige partner van deze Leao-jongen (nr.16/I/Jo) echter niet zou willen werken, zou hij dat ook in orde vinden. In de huishouding 'gewoon met z'n tweeën alles doen ... Als ze niet wil werken kan zij een beetje het grootste deel – maar als je samen werkt, dan gewoon iedereen even wat opruimen...' Als er kinderen komen – niet meer dan een of twee, 'echt niet meer' – moet er één thuis blijven, 'vooral als ze nog jong zijn.' Niet hij, 'het lijkt me niks om elke dag thuis te zitten.' En als zijn vrouw nu ook wil blijven werken? '... dan een kinderverzorgster of zo...'

Slechts weinig jongeren – meisjes noch jongens – zoeken een oplossing voor de combinatie van arbeid en ouderschap in een volstrekt solidaire en egalitaire taakverdeling, dat is beiden een part-time baan en beiden verantwoordelijkheid voor huishoudelijke en opvoedingstaken. In zoverre is het gerechtvaardigd om te spreken van het doorwerken van een seksespecifieke standaardlevensloop. Tegelijkertijd echter is het niet aannemelijk om te veronderstellen dat al die meisjes die nu zeggen dat zij voor de kinderen thuis zullen blijven, dit langer dan enkele jaren doen. Meisjes uit hogere sociale milieus zien dat nu al minder zitten, alhoewel meisjes uit alle milieus te kennen geven dat zij hun kinderen beslist niet naar een crèche willen brengen. De ‘oplossing’ van de Leao-jongens met een ‘kinderverzorgster of zo’ is voor veel meisjes niet plausibel. Juist omdat het ‘keuze-kinderen’ zullen zijn, is de crèche geen alternatief: de bewuste keuze voor kinderen legt een zware hypotheek op de invulling en vormgeving van het moederschap, ‘als je er voor kiest, dan moet je er ook voor zorgen’.

De meeste meisjes willen kinderen en een vaste relatie, maar wel op een latere leeftijd dan hun moeders.¹⁴ Zij willen ook meer communicatie in hun relatie: hun ouders praten te weinig met elkaar. Jongens spreken zich hierover veel minder duidelijk uit. Nemen we vervolgens nog in acht dat meisjes tevens een andere beroepsloopbaan willen dan hun moeders, dan zijn dit allemaal aanwijzingen dat de standaardlevensloop met name van meisjes in verschuiving is (Peters & Ravesloot, 1989).

3. Toekomstwensen van jonge vrouwen in de jaren vijftig

3.1. Beroepswensen en de betekenis van beroepsarbeid

Kiezen voor een beroep was voor de vrouwen die in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog opgroeiden iets volstrekt anders dan voor hedendaagse meisjes. De keuzen waren beperkt en de meeste vrouwen werkten al op zeer jonge leeftijd. Ruim twee derde van de respondentes, voornamelijk afkomstig uit de lagere en middenmilieus¹⁵, verliet tussen hun veertiende en zestiende levensjaar het onderwijs en betrad vrijwel meteen de arbeidsmarkt; alle respondentes namen deze statuspassages tussen hun zeventiende en twintigste; en slechts zeven vrouwen volgden nog onderwijs toen ze twintig jaar en ouder waren en startten dus op veel latere leeftijd met hun eerste baan. Zij zijn uit hogere milieus afkomstig.¹⁶

Meer dan de helft van de vrouwen (35) had toen ze nog op school zat, een meer of minder concrete beroepswens. Voor het grootste gedeelte en in overeenstemming met de tijdsgeest waren dat ‘vrouwelijke’ wensen, variërend van

'iets op kantoor, iets met mensen, iets met kinderen' tot 'verkoopster in een knoopjeswinkel, coupeuse en onderwijzeres'. De meesten kwamen echter in een heel ander beroep terecht. Dit betreft met name respondentes uit een laag milieu en – opmerkelijk – uit een hoog milieu. Bij de meisjes uit lage milieus bestond er een grote kloof tussen hun eigen beroepswensen en de ideeën van ouders. Zo zochten vaders vaak een baantje voor hun dochter(s) zodra de niet-meer leerplichtige leeftijd was bereikt omdat geld hard nodig was in de veelal grote gezinnen. Of de meisjes werden van school gehaald om thuis te helpen in de huishouding:

'Ik wilde graag kinderverzorgster worden. Ik heb dat altijd gewild, maar ik heb er nooit de kans voor gekregen. Want na de huishoudschool moest ik thuis komen. Ik werd van school gehaald: 'Je zuster gaat trouwen, je moeder ligt ziek en jij gaat het huishouden in.' Zo was het, want ik was de laatste (in de kindertijd) en de rest had al een baan en die gaan d'r baan niet opzeggen.' (nr.10/1/Ou)

Ook meisjes uit een hoog milieu moesten vaak afzien van hun beroepswens. Meestal doordat de ouders van meisjes uit goedge milieus veel invloed uitoefenden op de keuze voor een vervolgopleiding na het middelbaar onderwijs. Zo vond de moeder van mevr. B. een studie Frans verstandiger dan een studie Kunstgeschiedenis (de wens van haar dochter); een ander meisje mocht van haar vader uiteindelijk wel studeren maar dan moest het een studie zijn die niet langer duurde dan vier jaar (vroeger een zeer korte studietijd). Heel vaak speelde in de keuze van de ouders het idee van 'een goede opleiding voor een net meisje', in de zin van een goede algemene ontwikkeling met eventueel een keurig beroep tot aan het huwelijk.

Veel vrouwen (25), vooral afkomstig uit de lagere en middenmilieus, hadden helemaal geen beroepswens toen zij op school zaten en de meesten ontwikkelden die ook op latere leeftijd niet. Dit betekent echter niet dat zij geen belang hechtten aan werk. Veeleer geven deze respondentes aan dat het in hun thuismilieu ongebruikelijk was om een duidelijke beroepswens te ontwikkelen. Bovendien was het ook niet echt noodzakelijk. Hierbij wijzen zij op de ruime arbeidsmarkt: 'Je vond altijd wel werk en als het je niet beviel of kon je ergens anders beter betaald werk krijgen, nou dan ging je gewoon weg.'

Of ze nu wel of geen beroepswens hadden, voor alle vrouwen betekende een betaalde baan, een periode van relatieve vrijheid. Een periode waarin zij zich meer aan de ouderlijke controle konden en mochten onttrekken. Zij hebben vaak voor het eerst geld van zichzelf en kunnen daarvan hun 'uitjes' betalen. Met zussen, oudere broers en vooral vriendinnen gaan ze naar danses, naar de bioscoop, of 'flaneren' op daarvoor bestemde plaatsen in de stad of het dorp.

Alhoewel alle vrouwen opmerken dat hun ouders er strenge regels op nahielden, vooral met betrekking tot uitgaan en tijden van thuiskomen, betekende het feit dat ze werkten en geld inbrachten in het gezin een gedeeltelijke verandering in de houding van de ouders. Ze werden meer als volwassene behandeld en kregen iets meer vrijheden.¹⁷ Is voor hedendaagse jongeren schoolgaan een periode van lol maken en van ongebondenheid, bij hun moeders was dit de (korte) werkperiode.

3.2. De combinatie van beroepsarbeid en moederschap

Op welke wijze dachten de jonge vrouwen vroeger over de combinatie van beroepsarbeid en moederschap? Uit tabel 2 blijkt dat we drie groepen kunnen onderscheiden: de meeste vrouwen anticipeerden op de sekse-specifieke standaardlevensloop (tweefasenmodel); een vrij grote groep van vrouwen 'wist nog niet hoe zij hun leven in wilde richten' na het verlaten van het onderwijs; en tot slot week een kleine groep duidelijk af van de standaardlevensloop en maakte reeds modernere keuzen.

Na het verlaten van het onderwijs, dachten de meeste vrouwen (33) hun leven volgens het tweefasenmodel in te richten: zij verwachtten een bepaalde periode te werken om zodra zij zouden trouwen voorgoed te stoppen met beroepsarbeid en zich vervolgens de rest van het leven toe te leggen op hun rol als echtgenote, moeder en huisvrouw.

'Fijn gaan werken, dat je aan een man zou komen, dat was het gewoon.' (en dan ...) 'Samen je eigen nestje opbouwen hè, dat je zegt van: hij bracht het geld thuis voor het gezin, waar je dan alles van deed. Die verwachting had je, daar was je ook in grootgebracht: de man was voor werken en geld thuis brengen en de vrouw die regelt dat het gezin op rolletjes liep.' (nr. 3/1/Ou)

Tabel 2. Respondente hanteerde het volgende model m.b.t. de combinatie beroepsarbeid en moederschap (na het verlaten van het voltijds onderwijs) (generatie 1928-1953)

Tweefasenmodel*	33 (55%)
Driefasenmodel*	4 (7%)
Full-time baan, zonder kinderen	2 (3%)
Part-time baan, zonder kinderen	0
Full-time baan, naast kinderen	0
Part-time baan, naast kinderen	3 (5%)
'Ik wist het nog niet'	15 (25%)
Anders, nl.	3 (5%)
Totaal	60

* (zie voor specificatie van de modellen noot 12)

Alle vrouwen die voor dit model 'kozen', wijzen op de vanzelfsprekendheid van deze keuze: hun wensen sloten aan bij de dominante praktijk en het dominante verwachtingspatroon waarmee zij zich door de omgeving, de ouders en ook de partners geconfronteerd voelden (zie ook: Grunell, 1985).

'Ik wilde gewoon huisvrouw worden en trouwen. Ik dacht gewoon niks anders, dat was toentertijd gewoon zo. Meisjes gaan trouwen en krijgen een baby. Leek me ook wel leuk. (...) Er werd zeker niet van je verwacht dat je zou blijven werken na het huwelijk en al helemaal niet als je kinderen had.'

'Het was gewoon zo in die tijd dat de vrouw schee ermee uit met werken. Een enkele die bleef werken (na het huwelijk), die was al vooruitstrevend.' (nr. 3/I/Ou)

Kijken we naar welke vrouwen nu voor dit model kozen, dan blijkt het met name vrouwen uit een laag en middenmilieu te betreffen tegenover slechts drie meisjes uit een hoog milieu. Terugkijkend op hun leven als jongvolwassene, beschouwen de vrouwen achteraf de tijd waarin zij opgroeiden als een belangrijke factor voor hun keuze. Vooral de respondentes die voor de oorlog en, in iets mindere mate, die tijdens de oorlog geboren zijn, vonden het overnemen van de moeder- en huisvrouwrol volstrekt vanzelfsprekend.¹⁸

Een vrij groot aantal vrouwen (15), voornamelijk afkomstig uit een lager milieu en behorend tot de oorlogsgeneratie, gaf aan dat zij op het moment dat zij het onderwijs verlieten geen duidelijk omlind beeld van hun toekomst hadden.¹⁹ Niet omdat zij twijfelden over verschillende keuzen, nee, het leven 'overkwam' hen, zij planden hun toekomst niet actief in de huidige zin en betekenis, zeker niet als zij zichzelf vergelijken met hun dochters nu.

'Het is gewoon gegaan zoals het gevallen is. Je liet het op je afkomen en je had geen toekomstwensen.' (nr. 14/I/Ou)

'Ik had geen droom, het loopt zoals het loopt.' (nr. 12/I/Ou)

'Dat weet ik niet, dat is je nooit bijgebracht. Dat heb je nu wel, nu weten ze precies wat ze moeten doen.' (nr. 7/I/Ou)

Er zijn echter binnen deze categorie 'weet het nog niet' een paar vrouwen, afkomstig uit de hogere milieus, wiens toekomstwensen iets explicieter waren voor zover het beroepsarbeid betrof: zij verheugen zich op hun baan, wilden daar iets in bereiken en de rest, dat zou later wel komen, dat wisten ze nog niet. In wezen anticipeerden deze vrouwen op een periode van 'vrijheid en avontuur' en een 'beroepsloopbaan in het klein'.

'Ik dacht niet op een lange termijn. Ik dacht: ik ga straks een beroep kiezen en daar zal ik beslist mijn draai in vinden en dan ga ik reizen en dan zal ik wel zien wat er op mijn pad terecht komt.' (nr. 45/I/Ou)

Kunnen we nu zo'n houding opvatten als een eerste indicatie voor het minder dominant worden van de vrouwelijke standaardlevensloop? Het betreft vooral respondentes die behoren tot de oorlogsgeneratie. Een generatie die halverwege de vijftiger en begin zestiger jaren de overgang van school naar werk maakt en aldus opgroeit in een periode waarin de ideeën over de werkende vrouw beginnen te veranderen.

Een voor onze intergenerationele vergelijking zeer interessante groep vormen tot slot de twaalf vrouwen die duidelijk afwijkende levensperspectieven ontwikkelden:²⁰ tien van hen behoren tot een midden of hoog milieu. De meesten van hen wilden in de toekomst moederschap combineren met beroepsarbeid: vier vrouwen verwachtten na het huwelijk te stoppen met beroepsarbeid om hun werk later als de kinderen groot waren weer op te pakken (driefasenmodel) en drie vrouwen wilden na het huwelijk part-time blijven werken en dit zien te combineren met moederschap. Nu moet meteen opgemerkt worden dat deze afwijkende modellen niet echt uitgekristalliseerd waren maar slechts in vage contouren aanwezig:

'Ik weet wel dat ik toen allerlei ideeën had over werk. Van: ik blijf werken ook al krijg ik kinderen. Hoe dat allemaal zou moeten gaan daar had ik geen idee van.' (nr. 34/I/Ou)

Op de vraag wat er toen van meisjes verwacht werd:

'Overwegend denk ik wel van trouwen. Wat werk betreft, nou dat was niet zo belangrijk, maar je had natuurlijk wel wat verschillen toen al. Als ik denk aan mijn examenklas, toen zag je toch wel dat een aantal meisjes duidelijk wisten welke kant ze op wilden gaan en wat voor een carrière...' (nr. 34/I/Ou)

Deze 'voorlopermeisjes' hadden weinig concrete voorstellingen hoe ze werk en moederschap zouden kunnen combineren, net zo min als de drie vrouwen die verschillende 'keuzen', variërend van het full-time werken zonder kinderen tot het tweefasenmodel, openhielden.²¹

'Ik dacht wel iets van: nou, ik maak m'n studie af. Dat dacht ik altijd wel. En dan zorg ik gewoon dat ik wel een goeie baan krijg.' (En kinderen?) 'Ja, daar dacht ik niet zo over na, de combinatie. Ja, er kwamen toen wel allerlei bewegingen op, man/vrouw-maat-

schappij. En ik dacht: dat lukt me wel, dat zie ik wel, dat komt vanzelf. Het was een soort optimisme.' (nr. 59/I/Ou)

In alle bovenstaande citaten komt naar voren dat deze vrouwen veranderingen in de samenleving signaleren, die vooral het belang van onderwijs voor meisjes, het belang van beroepsarbeid en de vanzelfsprekendheid van het tweefasenmodel betreffen. Het feit dat deze jonge vrouwen zich voorstellingen maken over een 'ander vrouwenleven', maar nog geen echt concrete handelingsstrategieën ontwikkelen kunnen we plaatsen in het licht van de overgangperiode waarin zij opgroeiden. De vrouwen die anticipeerden op een afwijkend model behoren vooral tot de na-oorlogse generatie en, in mindere mate, tot de oorlogsgeneratie. Tijdens de zestiger jaren, de periode waarin de meesten van hen opgroeiden, zetten veranderingen op ideologisch niveau zetten sterk door. Op het niveau van de alledaagse werkelijkheid hebben deze vrouwen echter nog maar weinig concrete voorbeelden, met name in hun directe omgeving.

'Ik dacht eigenlijk nooit zo na: nu wil ik een baan met een eigen inkomen. In dat soort termen heb ik nooit gedacht zo concreet. (...) Ik had een bepaald doel voor ogen en ik wou gewoon een goede opleiding hebben, eigenlijk de beste. (...) Ja, en ik had nogal wat aspiraties, niet zozeer wat betreft werken, maar wel gewoon een heleboel dingen weten en niet in allerlei domigheden blijven steken. (...) Ik miste eigenlijk een vrouwenfiguur die mij daarin stimuleerde.' (nr. 59/I/Ou)

Kijken we nu tot slot naar welk model de vrouwen uiteindelijk gerealiseerd hebben, dan blijkt uit tabel 3, dat twee derde van de vrouwen op de een of andere manier beroepsarbeid en moederschap gecombineerd hebben.

Uiteindelijk heeft een derde van de vrouwen hun leven ingericht volgens het tweefasenmodel, waarbij direct opgemerkt moet worden dat bijna de helft van hen vrijwilligerswerk verricht (heeft). De uiteindelijke realisatie is ook weer

Tabel 3. Respondente heeft het volgende model m.b.t. de combinatie beroepsarbeid en moederschap gerealiseerd (generatie 1928-1953)

Tweefasenmodel*	20 (33%)
Driefasenmodel*	29 (48%)
Full-time baan en kinderen	2 (3%)
Part-time baan en kinderen	9 (15%)
TOTAAL	60

* (zie voor specificatie van de modellen noot 13)

klasse- en generatiegebonden. Het driefasenmodel, het meest populaire model, is veel vaker gerealiseerd door vrouwen uit een midden en hoog milieu en door vrouwen die behoren tot de na-oorlogse generatie. Terwijl het tweefasenmodel veel vaker gerealiseerd is door vrouwen uit een laag milieu en door vrouwen die behoren tot de voor-oorlogse generatie. De oorlogsgeneratie is in alle opzichten een 'tussengeneratie': zij hebben iets minder vaak het tweefasenmodel gerealiseerd en zijn iets vaker part-time blijven werken naast de kinderen of hebben op latere leeftijd hun werk weer part-time opgepakt.

4. Concluderende opmerkingen

Hedendaagse meisjes anticiperen veel sterker op een combinatie van beroepsarbeid en moederschap, dan hun moeders aanvankelijk deden als jonge vrouw. Het tweefasenmodel heeft aan populariteit ingeboet, maar is als model nog steeds niet verdwenen. Vooral meisjes uit de hogere milieus kiezen voor een levensontwerp dat sterk afwijkt van de vrouwelijke standaardlevensloop. In de tachtiger jaren speelt milieu dus nog een belangrijke rol in de anticipaties van meisjes. Bij jongens ligt dat anders: drie kwart van hen kiest voor de full-time beroepsloopbaan, de traditionele rol van kostwinner, en milieu levert geen differentiaties op. Deze resultaten zijn gebaseerd op de eerste interviewronde en wij verwachten dat er in de volgende jaren veel zal veranderen in hun ideeën over arbeid en moeder/vaderschap. We zagen immers ook bij de moeders een grote kloof tussen de aanvankelijke wens en de uiteindelijke realisatie, waarbij met name de historisch-maatschappelijke omstandigheden, naast milieu een grote rol speelden. In de jaren negentig zullen jonge vrouwen, althans dat mogen wij aannemen met het oog op de voortgaande emancipatie-activiteiten, meer kans hebben om hun levensontwerp bij te stellen, dan hun moeders hadden. En niet alleen meer kansen – ook de Wet 1990 zal meisjes en jonge vrouwen dwingen hun levensontwerp mede te baseren op economische zelfstandigheid. In ieder geval laten de moeders niet na hun dochters te wijzen op het belang van 'een eigen leven'. Moeders zouden als zij hun leven over mochten doen, een goede opleiding volgen, langer genieten van hun jeugd en zich op latere leeftijd binden aan een partner en kinderen. Bovendien zouden zij moederschap niet meer boven alles, dat is de beroepsloopbaan, plaatsen. Het lijkt er tot op zekere hoogte op dat deze boodschap bij meisjes overkomt; we zagen immers dat zij het levensloopmodel van de moeder niet zonder meer als voorbeeld nemen. Het opmerkelijke is echter dat moeders een dubbele houding hebben: voor hun zoons vinden zij het nog steeds belangrijk dat zij een goede baan vinden om eventueel later de gezinsverantwoordelijkheid te kunnen dragen. Moeders spreken niet

met hun zoons over 'de combinatie-problematiek'. En zo staan hedendaagse meisjes voor een zware opgave: gestimuleerd door overheid, school en moeders om 'slim te kiezen', maar bij 'een slimme keuze' moeten zij rekening houden met de oude – nog steeds sterke – vanzelfsprekendheid van de mannelijke standaardlevensloop.

Alhoewel er bij de jongeren nu nog geen sprake is van scherpe keuzeconflicten, ligt er in de sterk uiteenlopende levensontwerpen van hedendaagse jonge vrouwen en mannen een groot conflictpotentieel besloten.

Noten

1. Van de vrouwen die in de jaren dertig geboren zijn trouwde bijna 95% en ongeveer 90% kreeg kinderen. (Keilman & Klijzing, 1988) In 1947 verrichtte 9,9% van alle gehuwde vrouwen, in de leeftijd van 14 jaar en ouder, beroepsarbeid; in 1960 was dit percentage gedaald naar 6,8 (Berends & Boelmans-Kleinjan, 1979). Het werken van de gehuwde vrouw, ook al werkte zij uit financiële noodzaak, werd sterk afgekeurd en door allerlei overheidsmaatregelen verhinderd. Zie: Blok, 1978 en 1988; Morée, 1986; Veerman & Verheijen, 1984, voor een overzicht van deze maatregelen, alsmede voor de historische verklaring van deze situatie. Zie voor cijfers m.b.t. beroepsarbeid, relatie- en gezinsvorming, onderwijsparticipatie betreffende de periode na de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren zeventig: o.a. de CBS/Siswo Monografieën Volkstelling, 1971
2. Halverwege de jaren vijftig begint er voorzichtig verandering te komen in de houding t.a.v. de gehuwde vrouw die beroepsarbeid verricht. De industriële groei brengt een tekort aan arbeidskrachten met zich mee en er worden maatregelen getroffen om de gehuwde vrouw in het arbeidsproces op te nemen. (Morée, 1986; Komter, 1987). Zie bijvoorbeeld voor een overzicht van de veranderingen in de jaren zestig en zeventig: Brinkgreve, 1987 en 1988; Middendorp, 1974, 1975; Oudijk, 1983; Schuyt & Van der Veen, 1986.
3. In het kader van haar dissertatieproject analyseert E. Peters de veranderingen in de jeugdfase en levensloopmodellen van jonge vrouwen en mannen a.d.h.v. statistisch-demografisch materiaal. 'Van standaard- naar keuzebiografie? Statuspassages in de vijftiger en tachtiger jaren vergeleken'. R.U.L., intern rapport, februari 1989.
4. Dit onderzoek wordt mede gefinancierd door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de Stichting Kinderpostzegels Nederland (periode 1.4.1988-1.4.1990). Inmiddels hebben de ministeries van SoZaWe en W.V.C. een vervolgsubsidie toegekend om zodoende een (voorlopig) laatste interviewronde jongeren en ouders mogelijk te maken.
5. Eind 1987 maakten wij een inventarisatie van alle scholen voor het voortgezet onderwijs in Leiden. Van elke school (i.t.o., i.h.n.o. l.h.n.o. l.t.s., l.e.a.o., mavo, havo en vwo) werd, op basis van gesprekken met de schoolleiding en decanen alsmede met een vertegenwoordiger van de gemeenteafdeling Onderwijs, een profielschets gemaakt. Op basis van deze informatie selecteerden wij scholen waaruit de onderzoeksgroep werd samengesteld. In de eindexamenklassen gaven projectmedewerkers uitleg over het onderzoeksproject en werd aan alle jongeren een map met schriftelijke informatie over de opzet en het doel van het onderzoek uitgedeeld. Zij konden zich met een aanmeldingsformulier opgeven. De uiteindelijke onderzoeksgroep werd op basis van de criteria opleidingsniveau, sociaal milieu en sekse samengesteld. Het milieu van herkomst van de jongere is vastgesteld op basis van het hoogstbehaalde oplei-

- dings- en beroepsniveau van de vader en de moeder (zie voor een verantwoording: Meijers red., 1989). Doordat de jongeren gerecrueteerd zijn uit de eindexamenklassen van het l.b.o., a.v.o. en vwo, varieert de leeftijd van de jongeren. In totaal zijn in 1988 160 jongeren geïnterviewd: 40 jongeren behoren tot de reserve-groep om in geval van uitval in de loop der jaren het sample op peil te kunnen houden. Van 120 jongeren worden de interviews getranscribeerd en geanalyseerd.
6. We noemen het biografische interviews, omdat de levensgeschiedenis centraal staat en bovendien telkenmale de zelfdefinities van jongeren aan de orde komen. 'Officieel' betreft het semi-structureerde interviews met open vragen.
 7. Van de 120 jongeren is een oudersample gerecrueteerd, dat bestaat uit 60 moeders en 60 vaders (het betreft aldus 60 ouderparen). Het sample is zo samengesteld dat de verschillende sociale milieus vertegenwoordigd zijn. In de periode november 1988 – maart 1989 zijn de moeders geïnterviewd. De vaders zijn geïnterviewd in de periode oktober 1989 – februari 1990. De volgende interviewronde met de ouders is gepland in 1991. Eind 1990 zal over de eerste interviewronde ouders worden gerapporteerd.
 8. Bij de samenstelling van het oudersample is daarom tevens gelet op de geboortegeneratie. De moeders zijn geboren tussen 1928 en 1953 en beleefden aldus hun jeugdperiode in de jaren veertig, vijftig en zestig. Een intergenerationele vergelijking, waarbij hedendaagse volwassenen in hun rol als toenmalige jongeren aangesproken worden, is methodisch aanvechtbaar. Een retrospectief interview is immers niet hetzelfde als een actueel vraaggesprek. Het menselijke geheugen is niet in alle opzichten betrouwbaar, zeker niet wanneer het om feiten of ook gevoelens gaat die ver in de tijd terug liggen en misschien pijnlijke ervaringen betreffen. Bovendien is het een bekend gegeven in levenslooponderzoek dat respondenten de neiging hebben om hun leven achteraf mooier te zien dan het was of in ieder geval naar aanleiding van nieuwe ervaringen te reconstrueren. Deze en vele andere problemen van retrospectieve interviews worden sinds de hernieuwde belangstelling voor oral history en biografisch onderzoek in de literatuur bediscussieerd (zie b.v. Thompson, 1978; Niethammer, 1980; Bertaux, 1981; voor een overzicht van oral history en biografisch onderzoek in Nederland, zie du Bois-Reymond & Van Elteren, 1989). Er is uiteraard geen eenduidige of eenvoudige oplossing voor het probleem van vertekening, subjectiviteit en de reconstructie van herinneringen. Contextualisering van retrospectieve data, door aanvullende literatuur en andere bronnen bij de analyses te betrekken, kan inzicht geven in het proces van vertekening en reconstructie (triangulatie). Zie hierover ook: Webster, 1987; Fuchs, 1984.
 9. Deze intergenerationele vergelijking staat centraal in het dissertatieproject van E. Peters. Zij onderzoekt in het licht van de discussie over de individualisering van de levensloop, de samenhang tussen de veranderingen in het traject naar volwassenheid – de jeugdfase – en de levensperspectieven die jonge vrouwen en mannen in de vijftiger en tachtiger jaren ontwikkelen.
 10. Zie voor een kritiek op het gangbaar beroepskeuzeonderzoek: Meijers red., 1989: p. 18 e.v.
 11. H. Guit en E. van Rooijen werken in het kader van hun dissertatieproject de verbanden uit tussen levensfasen, tijdsbeleving en sociaal milieu. Daarbij besteden zij met name aandacht aan het verschil tussen economische en culturele fracties binnen de sociale milieus. Zie ook: H. Guit en E. van Rooijen, 1990.
 12. In het tweefasenmodel verricht de vrouw full-time arbeid tot aan het huwelijk of totdat er kinderen komen; op dat moment verlaat zij voorgoed de arbeidsmarkt en wijdt zich aan haar rol als echtgenote, huisvrouw en moeder. Het driefasenmodel impliceert dat de vrouw full-time werkt tot het moment dat zij trouwt of kinderen krijgt, vervolgens verlaat zij de arbeidsmarkt. Zij gaat pas weer beroepsarbeid verrichten, meestal part-time, als de kinderen naar het lager of voortgezet onderwijs gaan.

13. De onevenwichtigheid met betrekking tot de verdeling van jongens en meisjes in de onderzoeksgroep (resp. 54 en 66), is veroorzaakt door het feit dat minder mavo-jongens dan meisjes zich voor deelname hebben aangemeld. Pogingen om dit alsnog recht te trekken mislukten. Omdat wij geen statistische maar probleemrepresentativiteit nastreven, menen wij dat dit geen nadelige invloed heeft op de interpretatie van onze resultaten. Zie voor een uitgebreide methodologische verantwoording: du Bois-Reymond & Peters (red.), 1990.
14. J. Ravesloot onderzoekt in het kader van haar dissertatie het verband tussen de 'sexuele en relatie carrières' van de jongeren en de opvoedingsstijl van de ouders.
15. Het sociaal milieu is samengesteld a.d.h.v. het hoogst behaalde opleidings- en beroepsniveau van beide ouders van de respondentes. Voor het beroepsniveau van de vaders van de respondentes is gebruik gemaakt van de 'beroepsprestige-indeling' van Van Tulder (1962). Voor de moeders is, voor zover zij betaalde arbeid hebben verricht voor of na het huwelijk, gebruik gemaakt van de indeling zoals die door Van Hulst (1953) is opgesteld. In de gehele groep is sprake van een sterke oververtegenwoordiging van de middenklasse (midden: 31; laag: 17; hoog: 12). Dit is het gevolg van het feit dat veel respondenten niet het juiste opleidingsniveau van de vader wisten. In zo'n geval gaf de indeling van Van Tulder de doorslag waardoor sprake kan zijn van een te hoge milieu-indeling.
16. Dit komt overeen met de vormen van middelbaar onderwijs die zij volgden: meisjes uit een laag milieu gingen vaker naar het v.g.l.o. (of 7e en 8e jaar g.l.o.) of de huishoudschool; meisjes uit het middenmilieu volgden meestal de mulo; terwijl meisjes uit een hoog milieu vaker de m.m.s. of het gymnasium bezochten om vervolgens door te stromen naar een beroepsopleiding of de universiteit.
17. Zie voor een intergenerationele vergelijking van opvoedingsstijlen: du Bois-Reymond, Peters & Ravesloot, 1990.
18. De vrouwen zijn naar geboortjaar als volgt ingedeeld: de vooroorlogse generatie 1928-1937 (16 resp.); de oorlogsgeneratie 1938-1945 (24 resp.); de naoorlogse generatie 1946-1953 (20 resp.).
19. Zie tabel 2, categorie 'ik wist het niet'.
20. Dit betreft de volgende categorieën in tabel 2: driefasenmodel, full-time baan en vrijwillige kinderloosheid; part-time baan, naast kinderen en 'anders, n.l.'.
21. Zie tabel 2, categorie 'anders, n.l.'.

Literatuur

- d'Ancona, H. (1989). Toespraak op de Conferentie Meisjesbeleid in internationaal perspectief, 13 dec. Den Haag.
- Beck-Gernsheim, E. (1983). Vom 'Dasein für andere' zum Anspruch auf ein Stück 'eigenes Leben': Individualisierungsprozesse im weiblichen Lebenszusammenhang. *Soziale Welt*, 34, p. 307-340.
- Berends, A.B. & A.C. Boelmans-Kleinjan (1979). *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland*. C.B.S./SISWO, Monografieën Volkstelling 1971, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Bertaux, D. (ed.) (1981). *Biography and Society. The life history approach in the social sciences*. Sage, Beverly Hills, California.
- Bilden, H. & A. Diezinger (1984). Individualisierte Jugendbiographie? Zur Diskrepanz von Anforderungen, Ansprüchen und Möglichkeiten. *Zeitschrift für Pädagogik*, 30, p. 191-207.
- Blok, E. (1978). *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955*. SUN, Nijmegen.
- Blok, E. (1988). De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland. In M. Grever, C. Wijers

- (red.) *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969* (p. 15-24). VGN, IJsselstein.
- Bois-Reymond, M. du., E. Peters & J. Ravesloot, (1989). Jongeren en ouders: van bevels- naar onderhandelingshuishouding? Een intergenerationale vergelijking. Bijdrage aan de Achtste Onderwijs-sociologische Conferentie, Lunteren, 16 en 17 november 1989. (verschijnt in AST na-jaar 1990)
- Bous-Reymond, M. du & M. Oechsle (red.) (1990). *Neue Jugendbiographie? Zum Strukturwandel der Jugendphase* Opladen, Leske & Budrich.
- Bois-Reymond, M. du & M. van Elteren. Biographieforschung und Oral History in den Niederlanden. in *Bios*, Heft 1, p. 111-138.
- Bois-Reymond, M. du & E. Peters (red.), H. Guit, F. Meijers, J. Ravesloot, E. van Rooijen (1990). *Jongeren verder op weg*. Tweede onderzoeksverslag van het project 'Jongeren, Ouders en Arbeid'. Rijksuniversiteit Leiden.
- Brigitte (Hrsg.) (1988). *Kind? Beruf? Oder Beides?* Untersuchung 88. Brigitte, Hamburg, DJI, München.
- Brinkgreve, Ch. (1987). Intieme relaties in naoorlogs Nederland. In: T. van der Kamp, H. Krijnen (red.) *Dagelijks leven in Nederland. Verschuivingen in het sociale leven na de Tweede Wereldoorlog* (p. 101-110). De Populier: Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, Amsterdam.
- Brinkgreve, Ch. (1988). De belasting van de bevrijding. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15, (2), p. 171-207.
- Bruyn-Hundt, M. (1988). *Vrouwen op de arbeidsmarkt. Nederlandse situatie in de jaren tachtig en negentig*. Het Spectrum, Utrecht.
- Cohen, G. (ed.) (1987). *Social change and the life course*. Tavistock Publications London/New York.
- Didde, J. (1988). *Trends in jeugdonderzoek. Een globale analyse van verschuivingen in Nederlands jeugdonderzoek over de jaren 1982-1987*. SWIDOC, Amsterdam.
- Dronkers, J. (1989). Veranderingen in samenleving en economie en de groei van de onderwijs-deelname sinds 1960. *Comenius*, 33, p. 45-72.
- Fuchs, W. (1984). *Biographische Forschung*. Eine Einführung in Praxis und Methoden. West-deutscher Verlag, Opladen.
- Fuchs, W. (1989). Youth as a Biographical Phase. In: M.W. Watts, A. Fischer, W. Fuchs, J. Zinnecker (Hrsg.), *Contemporary German Youth and Their Elders. A Generational Comparison* (p. 26-45). Greenwood Press, New York/Westport, Conn./London.
- Griffin, Ch. (1985). *Typical Girls? Young women from school to the job market*. Routledge & Kegan Paul, London
- Grunell, M. (1985). *Thuis in de jaren vijftig. Vrouwen over de hoeksteen van die samenleving*. Publicatiereeks Sociologisch Instituut, UvA, Amsterdam.
- Guit, H. & E. van Rooijen (1990). Zeitstrukturierung bei jugendlichen. Eine Studie aus den Niederlanden. In: M. du Bois-Reymond & M. Oechsle (red.) *Neue Jugendbiographie*.
- Hulten, J.E. van (1953). Stijging en daling in een modern grootbedrijf. Onderzoek naar de sociale stratificatie en sociale mobiliteit bij de N.V. Philips' gloeilampenfabrieken te Eindhoven. (dissertatie) H.E. Stenfert Kroese BV, Leiden.
- Janssen, J. (1990). Getal en geval: kwaliteit en kwantiteit in jeugdonderzoek – deel 1. *Jeugd en samenleving*, 20, (1) p. 3-17.
- Komter, A.E. (1987). Dagelijksleven van vrouwen en mannen 1950-1980. In: T. van der Kamp, H. Krijnen, *Dagelijks leven in Nederland. Verschuivingen in het sociale leven na de Tweede Wereldoorlog* (p. 91-101). De Populier: Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, Amsterdam.
- Krüger, H. (1985). Der 6. Jugendbericht: 'Verbesserung der Chancengleichheit von Mädchen in

- der Bundesrepublik Deutschland' – niet nur ein Mädchenthema! *Neue Praxis*, 15, (2/3), p. 142-151.
- Leeuwen, L.Th. van (1987). Leefvormen en individuele levensloop in sociaal-demografisch perspectief; een inventarisatie van nieuwe patronen. In: W.E.A. van Beek (et al.) (red.) *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek 1987*, (p. 130-147). Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Linden, F. van der & Th.A. Dijkman (1989). *Jong zijn en volwassen worden in Nederland*. Hoogveld Instituut, Nijmegen.
- Meijers, F. (red.), M. de Bois-Reymond, H. Guit, H. van Houten, E. Peters, J. Ravesloot & E. van Rooyen (1989). *Jongeren op weg*. Eerste onderzoeksverslag van het project 'Jongeren en Arbeid'. RUL, Leiden.
- Meijers, F. & E. Peters (1987). 't Schiet niet op ...'. *Werkloze jongeren over leer/ervaringsplaatsen*. Verslag van een onderzoek in opdracht van het Project Ervarings Plaatsen/Rotterdam, het G.A.B./Rotterdam en het Ministerie van WVC/Rijswijk. Rijksuniversiteit Leiden, Leiden.
- Middendorp, C.P. (1974). Culturele veranderingen in Nederland 1965-1970. *Intermediair*, 10 (1974), (11) p. 1-9.
- Middendorp, C.P. (1975). Verdere culturele veranderingen in Nederland? *Intermediair* 11 (1975), 19, p. 1-15.
- Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1986). *Adviesaanvraag over de maatschappelijke positie van meisjes en jonge vrouwen*. Rijswijk.
- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1989). *Rijkdom van het onvoltooide*. Uitdagingen voor het Nederlandse onderwijs. SDU, Rijswijk.
- Moree, M. (1986). Vrouwen en arbeidsmarktbeleid 1950-1985. In: K. Schuyt & R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving* (p. 73-96). H.E. Stenfert Kroese BV, Leiden.
- Naber, P. & M. Lunenberg (1989). 'Ik heb nog nooit een oude tandartsassistente gezien'. *Socialisties-Feministische Teksten*, 11 p. 62-88. Ambo, Baarn.
- Naber, P. & E. Peters (1990). Een baan of een carrière? Jonge vrouwen tussen wens en werkelijkheid. In: M. de Waal & I. van der Zande (red.) *Meisjesstudies*. Acco, Amersfoort. (in druk).
- Nationaal Onderzoek Jongerenbladen 1989*. Leesgewoonten, activiteiten/bezigheden, bezits-/gebruikspatronen, financiën, psychografie. Analyse van de Nederlandse Jongerenmarkt. Intomart, in opdracht van VNU Marktonderzoek.
- Niethammer, L. (Hrsg.) (1980). *Levenserfahrung und kollektives Gedächtnis*. Die Praxis der 'Oral History'. Syndikat, Frankfurt am Main.
- Offers, E. & A. Jorna (1990). Het toekomstbeeld van meisjes: werkneemster en/of moeder. In: M. du Bois-Reymond & L. Eldering (red.), *Nieuwe oriëntaties op school en beroep: de rol van sexe en etniciteit*. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, p. 15-24.
- Oudijk, C. (1983). *Sociale Atlas van de vrouw*. Sociale en Culturele Studies – 3. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Peetsma, Th. (1990). Toekomstperspectieven van meisjes en gemotiveerdheid voor school. In: M. du Bois-Reymond & L. Eldering (red.) *Nieuwe oriëntaties op school en beroep: de rol van sexe en etniciteit*. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, p. 25-34.
- Peters, E. & F. Meijers (1988). The meaning of work in the life of young girls. In: J. Hazekamp, W. Meeuw & Y. te Poel (eds.), *European contributions to youth research* (p. 51-65). Free University Press, Amsterdam.
- Peters, E. (1989). Class and the life perspectives of Dutch girls in the fifties and eighties: a transition from the self-evident choice to the self-evidence of choosing? Paper t.b.v. van het 'International Colloquium Gender and Class', Universiteit van Antwerpen, p. 18-20.
- Peters, E. & J. Ravesloot (1989). 'Van oude dilemma's en nieuwe jasjes'. Levensontwerpen van jonge vrouwen met betrekking tot beroepsarbeid en gezinsvorming. In: *Nederlandse Gezinsraad*

- (red.) *1990 en de zelfstandigheid van vrouwen en mannen, moeders en vaders*. Den Haag, p. 20-24.
- Peters, E. (1990). Life course models: anticipations of girls in the fifties and eighties compared. Paper presented at the Fourth International Interdisciplinary Congress on Women, Hunter College, New York.
- Sikkema, P. (1988). *Jeugd nu*. SDU uitgeverij, 's-Gravenhage.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1985). *Jongeren in de jaren tachtig. Een beschrijvende studie naar maatschappelijke kenmerken en denkeelden van jongeren*. (cahier nr. 47). SCP, Rijswijk.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1988). *Sociaal en Cultureel Rapport 1988*. SCP, Rijswijk.
- Thompson, P. (1978). *The voice of the past. Oral History*. Oxford University Press, Oxford.
- Tulder, J.J.M. van (1962). *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie*. (dissertatie) H.E. Stenfert Kroese BV, Leiden.
- Veerman, H. & C.M.L.H. Verheijen (1984). *Beroepsarbeid en gezin: vrouwen in een spanningsveld?* Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Waal, M. de (1989). *Meisjes – een wereld apart. Een etnografie van meisjes op de middelbare school*. Boom, Meppel.
- Wester, F. (1987). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Countinho, Muiderberg.